

УДК 81'27'373.6:788

НАЗВИ НАРОДНИХ СТРУННИХ ІНСТРУМЕНТІВ У ЛІНГВОКРАЇНОЗНАВЧОМУ АСПЕКТІ

Дарія Добрусинець

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра українського прикладного мовознавства
вул. Університетська, 1, кімн. 233, 79001 Львів, Україна
тел.: 032 239 43 55*

Розглянуто назви народних струнних інструментів. З'ясовано походження цих найменувань, їхню здатність утворювати зменшено-пестливі форми, можливість бути базою для творення прізвищ. Подано до них синоніми та словосполучення з означеннями, які характеризують ці інструменти. Виявлено їх як елементи фразеологізмів, порівнянь, загадок. Указано на вживання цих номенів у різних жанрах усної народної творчості та в художній літературі.

Ключові слова: мова, культура, лінгвокраїнознавство, назви народних струнних інструментів: гуслі, цитра, кобза, бандура, торбан, лютня, скрипка, басоля, ліра, цимбали.

Мова є важливим засобом людського спілкування: комунікативна функція мови (тобто функція передачі повідомлення, обміну інформацією) реалізується в мовленні. Важливою є й інша мовна функція – кумулятивна, функція закріплення накопиченого колективного досвіду безпосередньо у словах, фразеологізмах, афоризмах.

Кумулятивна функція мови – це проникнення культури в мову й мови в культуру, зв'язок мови й культури. Цей зв'язок вивчає лінгвокраїнознавство.

Лінгвокраїнознавством називають окрему соціолінгвістичну дисципліну, що ґрунтується на кумулятивній функції мови, у межах якої, по-перше, досліджують причини, динаміку й наслідки накопичення країнознавчо цінних знань щодо змісту мовних одиниць, по-друге, розробляють механізми їхнього виявлення та, по-третє, обговорюють і систематизують ці знання з метою їхнього подальшого прикладного застосування [5: 59].

Велику цінність для лінгвокраїнознавчих досліджень становлять назви народних музичних інструментів.

Ця праця продовжує дослідження найменувань народних музичних інструментів у лінгвокраїнознавчому аспекті. Уже розглянуто назви народних духових інструментів (волинка, дрімба, дудка (дудá), свиріль, сопілка, сурма, трембіта, труба)¹. У цій статті аналізуємо номени народних струнних інструментів.

Струнні інструменти були покликані до життя безпосередньо для задоволення естетичних потреб. Вони з'явилися значно пізніше від ударних та духових інструментів, і відбулося це на порівняно вищому етапі історичного розвитку людства.

Усі струнні інструменти за способом звуковидобування поділяють на щипкові, смичкові та ударні [15: 72].

---

¹ Добрусинець Д.І. Назви народних духових інструментів: лінгвокраїнознавчі студії / Д. Добрусинець // Теорія і практика викладання української мови як іноземної : зб. наук. праць. – Львів. : Вид-во Львівського національного університету імені Івана Франка, 2013. – Вип. 8. – С. 275–284.

Назви щипкових інструментів

Гуслі (гусла)

Слово *гуслі* (*гусла*) має значення „старовинний народний багатострунний щипковий музичний інструмент” [10: II: 198]: „Мати грала на скрипці, на флейті, на гітарі, на гусях і на фортепіано” (М. Кропивницький); „Брав Давид гусла і грав рукою своєю” (Леся Українка).

Найменування *гуслі* вживалося як синонім до номена *скрипка* [8: 1: 342]: „Гусла гудуть, до двора йдуть. Наряжайся, дівко Марусю, бо возьмуть тебе” (Пісня).

Як вважають етимологи, праслов'янське *gosli, gosľ*, (<*god-sľ) є похідним від дієслова *gosti* (<**godti, godo*) „густи (грати на струнному музичному інструменті)”, до якого зводиться укр. *густі* [2: 1: 626].

Зменшено-пестливими формами до лексеми *гуслі* є *гусленьки, гуслоньки, гуселки, гуселички, гуселічки, гуселочки, гусовки*: „Та все стиха у гуслоньки грає” (А. Метлинський); „Грайте, гуселічки, різко, Кланяйся, Ганцю, низько Як вітцу, як мамонці. І своїй сусідонці” (Весільна пісня); „Грають мі гуслічки, Грають мі органи – А на моїх ногах Черкають гайдани” (Пісня).

Від номена *гуслі* в українській мові утворюються похідні: *гусяр* – музикант, який грає на гусях, або співець, що акомпанує собі на гусях [10: II: 198]; *гусевниця* – місце, де зберігають гуслі; *гусяти* – грати на скрипці [8: 1: 342]: „Грає вітер, мов гусяр” (П. Воронько); „Гусовки шмарьте до гусевниці” (Я. Головацький); „Ой, гусяйте, гуслочки, пісню Верховини” (Коломийка).

Іменник *гуслі* вживається з означеннями *давні, старовинні, звончаті, яворчаті*: „На столі лежали старовинні гуслі” (П. Панч); „А гусярі на давніх гусях вигравали, Гостей до столу закликали” (Пісня).

Назва *гуслі* входить до складу прикладкових сполучень *гуслі-самогуди, гуслі-псалтир*: „Молодець устав із коня, увійшов у хату, узяв ті гуслі-самогудки та й не сполнив того, що кінь йому казав (і його настагають усі нещастя)” (Казка).

Найменування *гуслі* трапляються в українських народних піснях, думках, казках: „Чи не лучче-б наше діло Да і так проживать Да і так проживать, – На скрипиці іграть. Справив Хома скрибку, А Ярема гуслі”; „Іхали купці-харківці, Стали явора рубати, Тонкі гуслоньки тесати” (Пісні); „На гуселках грає, красно співає” (Дума); „– Що тобі ся, сине, снило? Кажі старший: – Міні ся снило – пуд нашов хижов виросло дерево і були би ізь нього гуслі” (Казка).

Про музичний інструмент *гуслі* складено загадки: „Шило–мотовило по-турецьки заводило”; „В лісі росло, В лісі ся пасло; Додому прийшло – Заспівало красно”; „За горами, за лісами червоне паця квичить”.

Один із найдавніших інструментів українського народу – гуслі – відомі в багатьох народів світу і своїм корінням сягають у часи Старого Завіту. Гуслі бачимо в різних варіантах художніх зображень царя Давида та інших святих або пророків. Вони часто є не лише інструментом, необхідним для акомпанементу псалмів, а й символічним уособленням мислення, думки. Найдавніші відомості про побутування гусел у східних слов'ян належать до VI ст.

Усі дослідники музичних інструментів покликаються на фрески Софійського собору, де на зображенні музикантів і музичних інструментів північної вежі є гуслі.

Першим безперечним свідченням наявності гусел на території Київської Русі є „Слово о полку Ігоревім” (XII ст.).

У першій половині XVIII ст. зростає популярність гусел у дворах знатних вельмож, куди запрошують українських гусярів.

У 1738 році було створено в Глухові музичну школу, де талановиті українські юнаки і дівчата вчилися співу і грі на музичних інструментах, а саме: на скрипках, бандурах, гусях.

У другій половині XVIII ст. в Україні вже відчувався спад інтересу до гусел. У народі гуслі головним чином формувалися як інструмент билинно-думної традиції, тому вони активно витіснялися іншими українськими інструментами, що не тільки успадкували, а й значно розвинули на національному ґрунті цю традицію. Це кобза і бандура [15: 74–78].

Гуслі стають національним інструментом російського народу. На території України їх використовують у складі домрових і домрово-балалаєчних оркестрів, рідко – у сольному виконанні [13: 56].

Цитра

Номен *цитра* має значення „струнний щипковий музичний інструмент у вигляді скриньки з фігурними обрисами і грифом з металевими ладами” [10: XI: 220]: „Ідеалом у Демидова було купити собі цитру і навчитися грати” (О. Маковей).

Назва *цитра* – запозичення з німецької мови; н. Zither „тс”. через лат. *citara* „кітара, кіфара (струнний музичний інструмент, близький до ліри)” зводиться до гр. *πίθαρα* „тс.”, запозиченого з невідомого джерела [2: 6: 253–254].

Найменування „цитра” було відоме на Русі багато століть тому.

Конкретний інструмент із цією назвою в Україні відомий з другої половини XIX ст., коли в Європі поширилися цитри, що сформувалися в Німеччині та Австрії.

Існує багато різновидів цитри. Вони і зараз трапляються як реліквії музичної культури Харкова, Полтави та інших міст.

Цитра є також регіональним музичним інструментом Закарпаття [15: 83–84].

Кобза

Найменування кобза має значення „старовинний український струнно-щипковий музичний інструмент” [10: IV: 200]: „Максима аж підмиває попросити, щоб дід що-небудь заграє на кобзі” (М. Стельмах).

Ф. Колесса визначає кобзу як музичний інструмент, менший від бандури на три-сім струн, а іноді і як саму бандуру, коли вона перебуває в руках старців, які ходять з нею по торгах та базарах і грають на ній наспівуючи (звідси й назва бандуриста – кобзар). У П. Куліша кобза (і як музичний інструмент, і як поетичне слово) – символ українського відродження: „Кобзо, ти наша утіха єдина... Поки прокинеться сонна країна, Поки діждеться своєї весни, Ти там по хатах убогих дзвони” [див.: 3: 293–294].

Трапляється розмовний варіант номена *кобза* – *кобзина*: „Узяв кобзину в руки та й зачав співати” (Ю. Федькович).

Назва *кобза* – запозичення з тюркських мов; очевидно, походить від турецького *koruz* „вид однострунної гітари” [2: 2: 476].

Від слова *кобза* утворюються зменшено-пестливі форми *кобзонька*, *кобзочка*, *кобзур*: „В кобзоньку грає, гарно співає”; „Під явором козак молоденький Стиха собі на кобзочці грає, Струна струні голосу додає” (Пісні); „Глянь, Орфію, глянь із неба, дай кобзури мні своєї” (І. Котляревський).

В українській мові від найменування *кобза* є похідні: *кобзар* – український народний співець, що супроводить свій спів грою на кобзі; *кобзарів* – належний кобзареві; *кобзарство* – мистецтво кобзарів; *кобзарський* – властивий кобзарям;

стосується кобзарства; *кобзарювання* – заняття, діяльність кобзаря, його фах [10: IV: 200]; *кобзарювати* – бути кобзарем [8: II: 259]: „І про неї добрим людям кобзарі співають” (Т. Шевченко); „Люди пішли, несучи в серці терпкі слова кобзарєвої пісні” (Н. Рибак); „Історія кобзарства переживала різні етапи свого розвитку: наростання, розквіт і занепад” (П. Тичина); „Ось прозвучали струни: попідтинню просту кобзарську щирю пісню чут” (І. Муратов); „Царська поліція постійно переслідувала Вересая за кобзарювання” (Журнал).

Іменник *кобза* вживається з означеннями *давня*, *журлива*, *стара*: „Сидить старець та й в давню кобзу виграє” (Пісня); „А нумо, співці-кобзарі, На голос давайте зтягнем Та вдаримо в кобзи журливі” (Дума); „Лежить стара кобза на ослінку, ніхто не заграє” (Ю. Федькович).

Лексема *кобза* засвідчена в українських народних піснях, думках: „Не боїться козаченько Ні грому ні тучі – Хорошенько в кобзу грає, До дівчини йдучи”; „Ой далеко чути козака Ворла, Що йде з кобзиною; На кобзонці грає, на кобзонці грає Та ще краще співає” (Пісні); „Може б я ще здужав на останку віку вам заграти і голосно заспівати – Нехай би моя кобза знала, Що мене рука християнська поховала. А то пропаде моя кобза ні за собаку”; „...А нумо, співці-кобзарі, Співаймо своїй Батьківщині, Хто ж кращої пісні од нас заспіває, У кого є кобза гучніша!” (Думи).

Слово *кобза* входить до складу прислів'їв та порівнянь: „На речах – наче на кобзі” (Прислів'я), „Попав наче сліпий кобзу” – випадково натрапив на що-небудь [16: 138].

Найменування *кобза* стало базою для творення прізвища *Кобзан* [7: 1: 478].

Кобза – один із найдавніших українських музичних інструментів. Вона була вже відома половцям, потім кримським татарам, від яких, мабуть, перейняли її українські козаки. В українських козаків і у селян кобза була найулюбленішим інструментом (вони грали й співали свої думи під кобзу); запорозький козак не лишав її ні в дорозі, ні в потребі військовій. Вона стала йому за дружину і називалася подорожньою. Кобза була козакові за річ першої потреби [4: 13–14].

На початку XVII ст. італійські музики занесли з Польщі в Україну новий 14-ти струнний інструмент, подібний до лютні: це була пандора, що під назвою бандури витіснила давню кобзу. І все ж іноді кобза ототожнювалася з бандурою. Про це свідчать пам'ятки української мови кінця XVIII – початку XIX ст. [6: III: Кн.5: 661].

Бандура

Номен *бандура* має значення „український народний багатострунний щипковий музичний інструмент з декою овальної форми” [10: I: 100]: „Так вдармо пісню! Торкнем бандуру!” (П. Тичина).

Слово *бандура* запозичено з грецької мови або, можливо, через польську з італійської; іт. *pandura* (слат. *pandūra*) походить від гр. *πανδοῦρα* „цитра”, яке було запозичене, мабуть, з Лідії [2: 1: 133].

Зменшено-пестливими формами до найменування *бандура* є *бандурка*, *бандуронька*, *бандурочка*: „Ішло два козаки степом, надибали дерево й сіли в холодку. Один на бандурці пограє, а другий слухає” (Леся Українка); „День добрий, дівчино, як собі маєш? Позич мені бандуроньки, що в себе маєш”; „Годі ж, козаченьки, Пляшки спорожняти, На бандурочках козацькі Співи вигравати” (Пісні).

Від номена *бандура* в українській мові утворено похідні: *бандурист*, *бандуристка* (рідко), *бандуристка* – музикант, який грає на бандурі, або співак, що акомпанує собі на бандурі; *бандурний* – який належить бандурі; *бандурник* – майстер, що робить бандури [10: I: 100]: „Взяв би я бандуру та й заграє, що знав, – Через ту бандуру бандуристом став” (Пісня); „Й по сусідніх селах знали бандуристу... Всюди

його пісню, щирю й огнисту” (Я. Щоголів); „В гості до письменників завітали бандуристки” (Журнал).

Іменник *бандура* вживається з означеннями *вбога, голосна, ніжна, рідна, стареча*: „Не голосна ти, вбога бандуро, Подруго люба!”; „Землю святую сльозами зрсить... Тихо заграйте на рідних бандурах”; „Молодоте-радоте, Воленько без краю! Кому про вас на старечій бандурі заграю?” (Думи).

Найменування *бандура* засвідчене в українських народних піснях, думах, казках: „Прийди, козаче, до моєї хати, Дам тобі бандуру на всю ніч грати”; „В мене бандура з чистого злата, Хто в неї грає – бере охота” (Пісні); „Ой по горах, по долинах, По широких українських – Ой там козак похочає, У бандурку виграє” (Дума); „Зробив /Котик/ собі бандурку, узяв мішок і молоток і пішов до лисиччиної хатки” (Казка).

Від номена *бандура* утворилися прізвища, *Бандуренко, Бандурка* [7: 1: 30].

Бандура – український національний музичний інструмент, що був особливо поширений в Україні за козацьких часів. За часів русифікації та загального занепаду української культури в XVIII та XIX ст. бандура покинула вищі кола українського суспільства, але затрималася в руках небагатьох талановитих співаків-бандуристів із простого народу. З активізацією українського національного життя відроджується і гра на бандурі [6: I: Кн.1: 70].

До цього часу бандура – улюблений інструмент українського народу. Велику популярність має в Україні капела бандуристів та численні самодіяльні ансамблі бандуристів.

Торбан

Найменування *торбан* (заст.) має значення „український народний струнний щипковий музичний інструмент, близький будовою до бандури” [10: X: 200]: „З торбана голосного Полилися звуки добрі” (І. Франко).

Номен *торбан* через посередництво польської мови запозичено з італійської; іт. *torba* „лютня” є словом невідомого походження [2: 5: 602].

Від назви *торбан* утворено похідні слова *торбанист, торбаниста, торбанистий* [8: 4: 275], *торбаніст* (заст.) – музикант, що грає на торбані [10: X: 200]: „Серед видатних торбаністів називають Івана Кошового з Полтавщини” (Журнал).

Торбан був поширений в Україні здебільшого серед привілейованих станів козацької старшини, панства, духовенства, тому часто звався „панською бандурою”. Але траплялися і народні музики, які віртуозно грали на торбані.

У наш час торбан вибув з ужитку і має лише історичне значення [13: 78–79].

Лютня

Номен *лютня* має значення „старовинний струнний щипковий музичний інструмент східного походження” [10: IV: 574]: „На хорах музики настроювали скрипки, лютні та мандаліни” (З. Тулуб).

Назва *лютня* через посередництво польської і німецької мов (снн. *lüte*, нвн. *laute* „лютня”) запозичено з романських мов, імовірно, з італійської [2: 3: 330].

Від найменування *лютня* в українській мові утворено похідні *лютнист, лютниста* – музикант, що грає на лютні [2: 3: 330] : „І найліпший лютниста, коли у нього погані струни, все одно не заграє добре” (О. Рей).

Лексема *лютня* вживається у порівнянні: „В ній [перемозі] наше сонячне лице, душа труда, дзвінка, як лютня” (З. Тулуб).

Лютню вважали за інструмент благородний, що виявилось і в приказці: „Лютниста не почне грати, аж поки не замовкне коза” („волынка”).

В Україні лютні вживали виключно у верхніх верствах суспільства [14: 167].

Назви смичкових інструментів

Скрипка

Найменування *скрипка* має значення „смичковий чотириструнний музичний інструмент, найвищий за регістром” [10: IX: 320]: „Хтось грав на скрипці” (Л. Мартович).

У розмовній мові функціонує слово *скрипиця* (заст.) у значенні *скрипка* [10: IX: 319]: „Та й гарно ж грали [музики]...: скрипиця так і виспіває, бубни гудуть, гуркотять, цимбали, мов дзвоники дзвонять” (О. Стороженко).

Назва *скрипка* походить від праслов'янського *skripěti, очевидно, звуконаслідувального походження [11: 3: 657–658].

Номен *скрипка* має синоніми *віоліна*, *скрипиця* (розм.) [9: 2: 629]: „Ридає вночі віоліна. О, музико, серце не край” (В. Сосюра); „Музика грає – та ще яка музика: скрипиці, цимбали, пишалки, бубни” (О. Стороженко).

Від слова *скрипка* утворюються зменшено-пестливі форми *скрипонька*, *скрипочка*: „Змайструю собі скрипоньку, скрипоньку малу” (П. Тичина); „Ще малим хлопцем він зробив маленьку скрипочку й сам вивчився грати козачка” (І. Нечуй-Левицький).

Найменування *скрипка* має похідні: *скрипак* (діал.), *скрипаль*, *скрипач* [10: IX: 319], *скрипник*, *скрипунь* (заст.) [8: 4: 144] – музикант, який грає на скрипці: „Розчиняються двері і входять... скрипаль зі скрипкою і жінка” (П. Кочура); „Коли б ви знали, як сумно скінчив своє життя такий геніальний скрипач, як Паганіні...” (І. Вільде); „Микита Уласович найняв сліпого скрипника на весіллі грати” (Г. Квітка-Основ'яненко).

Іменник *скрипка* вживається з означеннями *добра*, *жаліслива*, *стара*: „А Михайло навесні добру скрипку змайстрував” (Г. Квітка-Основ'яненко); „Цимбали б'ють, жаліслива скрипиця Дзвенить плачем” (А. Малишко); „У руках скрипала стара скрипка плаче” (П. Мирний).

Номен *скрипка* входить до складу фразеологізмів, прислів'їв та приказок: *грати першу скрипку*, *повести першу скрипку* – бути головним у якій-небудь справі [12: 1: 195]; *грати свою скрипку* – у якій-небудь спільній роботі, справі виконувати окрему ділянку [12: 1: 196]; *як (мов, немов) на скрипці грає* – хтось говорить дуже красиво, приємним голосом; *перша скрипка* – скрипаль, який виконує у струнному або симфонічному оркестрі перший голос, найбільш виразний і важливий; *друга скрипка* – скрипаль, який виконує в струнному або симфонічному оркестрі другий (менш виразний) голос або підсилює перший голос [10: IX: 320]: „В чесноті Комаренка сумніватися неможливо. Адже за плечима багато років великої і високо оціненої народом спільної роботи. Правда, першу скрипку завжди грав Коваль”; „Аркадію здавалося, ніби він із своєю підвищеною інтелектуальністю й культурою взагалі відійшов на задній план, бо про таку гру нічого не знав, а першу скрипку повела офіціантка” (В. Собко); „Що таке закрійник у бригаді? Це, образно кажучи, диригент у кравецькому ансамблі, де кожен „грає свою скрипку” (Журнал); „Як славно ж він говорять, немов на скрипці грає, – похвалив Плачинда у думці вчителя” (М. Стельмах); „На скрипочці грає, бо веселість має”; „Скрипка без струн, а музика”; „Скрипка плаче і сліз не має”; „Скрипка грає – голос має”; „Плаче, наче скрипка грає”; „Граєш мені на нервах, як чорт на скрипці” (Прислів'я та приказки).

Назва *скрипка* вживається в українських народних піснях, коломийках, казках: „Ой ніхто так не заграє, Як Іван весело – А Йванову скрипку чути На десяте село”;

„Скрипка би не грала, Якби не той смичок, Чоловік би жінку не бив, Якби не язичок”;
„А той любий Григорій Забув скрипку в коморі, Григориха муку брала, А та скрипочка
заграла” (Пісні); „Ой заграйте, музиченьки, в яворові скрипки, Та най я си погуляю
ворогам на збитки”; „На вулиці скрипка грала, а я не ходила, Добрий розум мала мама,
мене не пустила” (Коломийки); „От біжить, аж лежить на дорозі скрипка та на вітрі і
гуде потихеньку” (Казка).

Про *скрипку* є загадки: „Як лежить, то мовчить, а як возьмеш на руки, то плаче”;
„Я серед ліса ся родила, В хаті мати мя сповила, Як заплачу жалобненько, То болить
тебе серденько, А як втішно мя под боки Возьмут, – то ідеш ти в скоки”; „Що красно
співає, хотя уст не має?”; „У лісі родиться, на холоді робиться, у руках співає”.

Найменування *скрипка* стало базою для творення прізвищ *Скрипка, Скрипкович,*
Скрипник, Скрипченко, Скрипчук [7: 2: 973].

Скрипка займає помітне місце в українській народній пісенній символіці.
Наприклад, у відомій пісні „Ой, за гаєм, гаєм...” дівчина „найняла козаченька на
скрипочку грати”; „скрипочка з василечка” (чи з барвіночка), а струни з рути (або
м’ята) передають символічні значення: васильок чи барвінок – козак, рута-м’ята –
дівчина, гра на такій скрипці – людський поговор, „слава”, без якої не піде заміж дівка
(„Ой не піде дівка заміж без людської слави”); „А скрипочка з липочки, а струни з
ліщини: Як заграє, защебече, чути до дівчини. А скрипочка з липочки, а струни з
барвінку: Як заграє, защебече, чути на Україну”. Таку скрипку далеко ж чути, не можна
забути, тому вона символізує й рідну землю, дім, куди линуть її голоси [3: 548–549].

Скрипка – найбільш поширений смичковий інструмент. Уже в XVI ст. була
відома в Україні.

Без скрипки не відбувалося жодне свято, весілля. Вона входила до складу
полкової музики Війська Запорозького, на ній супроводжували вертепне видовище.
У музичному побуті скрипку використовували не лише інструмент акомпанування до
пісень чи танців. У руках народних скрипалів-віртуозів вона відтворювала також
музику для слухання.

Скрипка оспівана в багатьох піснях різних регіонів України.

У народних казках і легендах скрипка фігурує як чудодійний інструмент.

Скрипка була і залишається загальнонаціональним народним інструментом,
хоча в центральних і східних регіонах сфера її використання значно звузилася.
Сьогодні скрипка є найпоширенішим інструментом Гуцульщини, Буковини, Західного
Поділля, Полісся.

Інструментом особливої любові і гордості скрипка є в усьому Карпатському
регіоні. Вона виконує тут функцію не лише інструмента акомпанування до співу чи
танців, а й інструмента сольної народної музики „до слухання”, супроводжує весільні
обряди, ритуальні хороводи під час зимово-календарних свят, на ній виконують
маршову музику до ходи колядників, а також вступ безпосередньо перед
колядуванням. На Гуцульщині використовують скрипку і в трудових обрядах – при
закладанні хати, під час проведів на полонини і в різних дозвіллях. Скрипка є також
провідним інструментом трістих музик, народних ансамблів.

Завдяки своєму неповторному чарівному звуку і безмежним можливостям
скрипка посіла одне з перших місць серед музичних інструментів українського народу
[15: 159–163].

Басоля

Номен *басоля* має значення „український народний смичковий музичний інструмент, схожий на віолончель” [10: I: 110]: „– Музика, ша! – гукнув раптом голос Качковського, та так зично, що скрипка й басоля зараз замовкли” (Леся Українка).

Номен *басоля* (*басетля*) через польську мову запозичено з італійської; іт. *bassetto* „невеликий контрабас” є похідним від *basso* „контрабас” [2: 1: 147].

В українській мові функціонує і слово *бас* на позначення цього інструмента: „Да винеси три скрипочки, а четвертий бас” (Пісня).

Назва *басоля* (*бас*) уживається в народних піснях: „І шумить і гуде, Скрипка грає, басоля реве”; „Ой пішов я на ярмарок, на самого Спаса, Не мав-ем си що купити – купив-ем си баса”.

У галицькій легенді згадується музичний інструмент басоля. У ній розповідається про те, що парубок купив солі і насипав її у глибоку кишеню. Побачивши у шинку музик, пішов трохи потанцювати. Танцював доти, аж поки сіль не почала висипатися. Люди бачать це та, підсміюючися, приспівують у такт до танцю: Ой, парубче, сіль сиплеться, Ой, парубче, сіль сиплеться. На що той відповідає: Тепер мені не до солі (у значенні „тепер мені не до того”), Коли грають на басолі! [14: 36].

Про *басолю* складено загадку: „Дерево тріщить, барабан верещить, кінь потягає, чоловік помагає”.

В Україні трапляється струнний інструмент – басоля (бас). Він лише народний ансамблевий інструмент. Басоля не веде мелодію, а тільки акомпанує інструментам, що виконують цю функцію в трійстих музиках: скрипці, цимбалам, сопілці, флюярі та ін. Вона з’явилася в процесі формування в Україні малих інструментальних ансамблів.

Басоля стала складовою музичного інструментарію народу [15: 169 – 170].

Ліра

Найменування *ліра* має значення: 1. Старогрецький струнно-щипковий музичний інструмент. 2. Старовинний струнно-клавішно-смичковий музичний інструмент, який був поширений у Росії, Білорусі та на Україні [10: IV: 521]: „В батьковій хаті над ліжком висіла картина – півлежача німфа з лірою” (В. Самійленко); „Сидять два лірники, і поскрипують роками вичорнені ліри, і за душу хапають жалісливі голоси” (М. Стельмах).

Слово *ліра* запозичено з грецької мови (спочатку безпосередньо в давньоруську, пізніше книжним шляхом через західноєвропейські в усі сучасні); гр. *λώρα* є, очевидно, запозиченням середземноморського походження [2: 3: 265].

Синонімом до номена *ліра* є лексема *реля* (заст.) [9: 1: 775]: „Просто перед нашою яткою сиділи кружком у поросі сліпі лірники, крутили свої релі й співали Лазаря” (П. Панч).

Від назви *ліра* в українській мові утворені похідні: *лірвист* (заст.) [8: 2: 370], *лірник* [10: IV: 522] – народний співець-музикант, що акомпанує собі на лірі; *лірників* – який належить лірникові [8: 2: 370]; *лірницький* – який властивий лірникові [10: IV: 522]: „Дуже гарний лірвист є” (Я. Щоголів); „Сиділи лірники та грали по шелягу за танець” (Т. Шевченко); „Ото б варто було послухать, як кийвські та черкаські філософи заспівають лірницьких пісень!” (І. Нечуй-Левицький).

Іменник *ліра* вживається з означеннями *давня*, *стара*: „І знов у давні ліри заревли, І знов дівчата, мов сороки, А парубки, узявшись в боки, Навприсідки пішли...”; „На старих лірах вигравали сумні мелодії, тужні...” (Т. Шевченко).

Номен *ліра* вживається в українських народних піснях: „Ой коли б я була знала, Та за лірника пішла, Лірник грає і співає, А я б ліру несла”; „Ой, боже мій, ой, боже мій, Переросла міру. Якби мене той узав, Що грає на ліру”.

Назва *ліра* трапляється в прислів'ї „Корбу крутить, ліра грає, бабка кричить, дід гуляє”.

Слово *ліра* стало базою для творення прізвища *Ліра* [7: 1: 606].

Під назвою „ліра” існувало кілька струнних інструментів, які були різними за структурою, принципами звукодобування, тембром. Найбільш відомі серед них чотири типи ліри. Перший тип – це старогрецька ліра, яка зовнішнім виглядом нагадувала кіфару. Зображення її стало емблемою музики. Вона є струнним щипковим інструментом, який був поширений на Близькому Сході, в Греції та Римі.

Другий тип ліри – однострунний смичковий інструмент грушоподібної форми, що нагадує давньослов'янський гудок. Був у вжитку серед народів Західної Європи в VIII–IX ст.

Третій тип ліри – струнний смичковий інструмент, який своєю формою нагадує скрипку. Цей інструмент багатострунний. Був поширений серед європейських народів у VIII–IX ст.

Четвертий тип – колісна ліра, поширена в багатьох народів світу. В Україні її ще називають реля.

Уже в X–XII ст. ліра відіграла велику роль у музичному житті багатьох народів нашого континенту.

Після XV ст. колісна ліра занепадає разом з мистецтвом лірників, витісняється грою на досконаліших інструментах, переважно смичкових лірах, але зберігається серед трудового народу.

У XVIII ст. знову поживляється інтерес до цього простого за структурою і принципом гри інструмента. Мистецтво лірників привертає увагу французьких музикантів. З'являються виконавці-віртуози, які з успіхом виступають на концертах.

Тепер цей інструмент у Європі, зокрема у Франції, знову майже забутий. Але розвиток і вдосконалення ліри триває і в наш час, наприклад, у Білорусі.

Відомості про те, коли ліра потрапила в Україну, Білорусь і Росію, де й стала національним інструментом, суперечливі. Одні дослідники вважають, що вона була поширена в усіх країнах Європи, а отже, і в Україні, у Білорусі й Росії, інші – що з'явилася у XVII ст. Ліра в Україні завжди була супутницею бандури, а лірниками – старці, незрячі чоловіки. Їхній репертуар майже повністю збігався з репертуаром бандуристів, за винятком кантів, яких кобзарі не співали.

Ліра порівняно з бандурою не мала великої популярності.

Цей інструмент у музичному житті українського народу істотного значення не мав, хоча завжди був поруч з бандурою. Мистецтво лірників завжди було в тіні кобзарського.

Було б помилково здавати цей інструмент у музей як свідка музичного життя нашого народу в минулому. У зв'язку з організацією професійних і самодіяльних оркестрів українських народних інструментів, а також капел бандуристів в Україні і в Білорусі поживляється інтерес до цього інструмента. Ліра вже вдруге відроджується, удосконалюється і дещо змінює свою функцію [1: 113–119].

Назви ударних інструментів

Цимбали

Слово *цимбали* має значення „старовинний музичний інструмент, що складається з дерев'яного корпусу трапецоїдальної форми і металевих струн, на яких грають, ударяючи молоточками або паличками” [10: XI: 214]: „От, як розставили в світлиці всі цимбали, Так на шістнадцять рук метелиці й заграли” (П. Гулак-Артемовський).

Найменування *цимбали* запозичене з латинської мови через посередництво польської; лат. *symbalum* „кімвал (музичний ударний інструмент)” походить від гр. *νύμφαλου* „тс.” [2: 6: 248].

Зменшено-пестливими формами до номена *цимбали* є *цимбалики*, *цимбалоньки*: „Беріть скрипочки, цимбалики, Одведіть дружечку, Вірною служечку”; „А в світлиці при скамниці в цимбалоньки б'ють, А вже ж мою дівчиноньку до шлюбу ведуть” (Весільні пісні).

Слово *цимбали* має похідні: *цимбаліст*, *цимбаліста*, *цимбалістий* (розм.), *цимбаліст* – музикант, що грає на цимбалах [10: XI: 214]: „Два скрипники ріжуть на нитяних струнах щось таке, що і розібрати не можна, а цимбаліст паличками вибиває своє” (Г. Квітка-Основ'яненко); „Яровенко цимбаліста привів” (С. Васильченко); „Двоє мандрівних цимбалістів, розташувались просто на землі, вправно видзвонюють на струнах, і послухати їх вибігло і старе й мале” (М. Чабанівський).

Іменник *цимбали* вживається з означеннями *гарні*, *нові*, *старі*, *концертні*, *мелодійні*: „В сінях загудів сердито бас, задзвеніли нові цимбали, заплакали три скрипки і загуркав бубон” (І. Франко); „Настроївши цимбали старі, ... Не тільки козачка чи там „Ой на горі”, А й власне витинав...” (М. Рильський); „Концертні цимбали стоять на ніжках” (Журнал).

Лексема *цимбали* засвідчена в українських народних піснях. Інструмент використовують в основному для виконання танцювальної музики: „Додому я йду, як бджола гуду, А за мною молодію, сім кіп хлопців чередію, В цимбалоньки тнуть, тнуть, тнуть, В цимбалоньки тнуть”; „На дорозі калюжа, Я робити недужа. Коби скрипки, цимбали, То би ножки скакали”.

Часто назва *цимбали* трапляється у весільному ритуалі: „Ой чия ж то родина Кругом діжі ходила З скрипками, цимбалами, З молодими боярами!”; „Дружку горою ведуть Із скрипками, цимбалами, З молодими боярами”.

Номен *цимбали* побутує і в коломийках: „Ой цимбали самі грали й самі басували, Самі дівки на парубків очима кидали”; „Ой заграйте, музиченьки, заграйте цимбали, Щоб ми тую музиченьку довго пам'ятали”.

Найменування *цимбали* входить до складу порівнянь: „Як ушкварять музики... та й гарно ж грали, матері їх лихо: скрипиця так і виспіває; бубни гудуть, гуркотять, цимбали, мов дзвоники, дзвонять” (О. Стороженко); „Як цимбали старі, Забриніли мости, – Віадук підніма Ешелон на хрести” (Ю. Гойда).

Назва *цимбали* вживається в прислів'ях та приказках: „На словах, як на цимбалах, а на ділі, як на балалайці”; „Голос як у цимбал, а сам як шакал”.

Від слова *цимбали* утворилися прізвища *Цимбаліст*, *Цимбаліста*, *Цимбалістий* [7: 2: 1144].

Цимбали є одним із найдавніших струнних інструментів. На ассирійських фресках в Куяндєку є наскельні зображення цимбалоподібного інструмента, що належать до 3500 р. до н.е.

Дослідники вважають, що саме з Близького Сходу цимбали поширилися в середньовічній Європі, і відбулося це під час хрестових походів, які тривали з кінця XI до другої половини XIII ст.

Поширення цимбалів в Азії та Індокитаї ймовірно пов'язане із спілкуванням через знаменитий торговельний „шовковий шлях”.

Цимбали різних видів використовуються в багатьох народів світу.

В Угорщині, Румунії, Молдові цимбали, поряд зі скрипкою, є найулюбленішим народним інструментом.

Перша документальна згадка про цимбали в Україні датована XVII ст.

Народні цимбали – це жвавий ритмічний інструмент. Він, передусім, вносить динамічний характер у танцювальну музику і в Україні є невід'ємною складовою різних свят, весіль.

Народні цимбали – ансамблевий інструмент. У деяких регіонах їх використовують як мелодичний інструмент, в інших – голосоведення поєднують із ритмогармонічною функцією.

Про побутування цимбалів у давнину в Центральній і Східній Україні мало відомостей, але в другій половині XX ст., насамперед через систему музичної освіти, цимбали поширилися в професійній та аматорській музиці всієї України.

Цимбали використовують як сольний інструмент, а також у складі народного ансамблю троїстої музики, капел та ансамблів бандуристів, оркестрів українських народних інструментів та оркестрів народних інструментів мішаного складу.

Українці вважають цимбали своїм національним інструментом [15: 182 – 185].

У лексичі української мови назви народних струнних інструментів становлять невелику тематичну групу. Серед найменувань є корінні (гуслі, скрипка) та запозичені (цитра, кобза, бандура, торбан, лютня, басоля, ліра, цимбали). Деякі номени мають синоніми. Від цих назв утворюються зменшено-пестливі форми, а також деривати – іменники, прикметники, дієслова.

Означення при найменуваннях характеризують музичні інструменти. Від лексем утворюються прізвиська.

Назви музичних інструментів вживаються в українських народних піснях, думах, казках. Ці номени входять до складу фразеологізмів, прислів'їв та приказок, порівнянь, є основою загадок.

Найменування народних музичних інструментів є багатим матеріалом для лінгвокраїнознавчих досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гуменюк А. Українські народні музичні інструменти / Андрій Гуменюк. – К. : Наук. думка, 1967. – 244 с.
2. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1–6.
3. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
4. Лисенко М. В. Народні музичні інструменти на Україні / Микола Лисенко. – К. : М-во, 1955. – 62 с.
5. Морковкин В. В. О лингвострановедении и некоторых смежных вопросах / В. Морковкин // Лингвострановедческий аспект в преподавании русского языка как иностранного : сб. статей / под. ред. А. И. Попова. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – С. 58–68.

6. Онацький Є. Українська мала енциклопедія : у 8 т., 16 кн. / Євген Онацький. – Буенос-Айрес, 1957–1967.
7. Редько Ю. К. Словник сучасних українських прізвищ : у 2 т. / Юліан Редько. – Львів, 2007.
8. Словарь української мови : в 4 т. / упоряд. Б. Грінченко. – К., 1907–1909.
9. Словник синонімів української мови : у 2 т. / уклад. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К. : Наук. думка, 1999–2000.
10. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI.
11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / Макс Фасмер. – М., 1964–1973.
12. Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. / уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець. – К. : Наук. думка, 1993.
13. Хащеватська С. С. Инструментознавство : підручник для вищих навч. закладів культури і мистецтв III–IV рівнів акредитації / С. С. Хащеватська. – Вінниця : Нова Книга, 2008. – 256 с.
14. Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу / Гнат Хоткевич. – Х. : ДБУ, 1930. – 286 с.
15. Черкаський Л. М. Українські народні музичні інструменти / Леонід Черкаський. – К. : Техніка, 2003. – 263 с.
16. Юрченко О. С., Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Х. : Основа, 1993. – 176 с.

*Стаття надійшла до редакції 08.02.2014
доопрацьована 14.02.2014
прийнята до друку 26.02.2014*

THE NAMES OF STRINGED FOLK INSTRUMENTS FROM THE POINT OF VIEW OF LANGUAGE AND CULTURAL STUDIES

Daria Dobrusynets

*Ivan Franko Lviv National University,
Department of Ukrainian Applied Linguistics,
1 Universitetska Str., room 233, 79001 Lviv, Ukraine,
phone: 032 239 43 55*

This article examines the names of stringed folk instruments. It clarifies the origin of these names, their ability to form affectionate-diminutive forms, their use in the formation of family names (surnames). It also presents synonyms of these names and compound words that characterise these instruments. It reveals the instruments as elements of phraseology, comparisons and riddles. The article indicates the use of these nominae in various genres of oral folklore and literature.

Key words: language, culture, language and culture studies, the names of stringed folk instruments: harp, zither, kobza, bandura, torban, lute, violin, basolia, lyre, dulcimer.

**НАИМЕНОВАНИЯ НАРОДНЫХ СТРУННЫХ ИНСТРУМЕНТОВ В
ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКОМ АСПЕКТЕ****Дарья Добрусинец**

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра украинского прикладного языкознания,
ул. Университетская, 1, комн. 233, 79001 Львов, Украина
тел.: 032 239 43 55*

Рассмотрены названия народных струнных инструментов. Раскрыта этимология этих наименований, их способность образовывать уменьшительно-ласкательные формы, возможность быть базой для образования фамилий. Предложены синонимы и словосочетания с определениями, которые характеризуют эти инструменты. Они рассмотрены как элемент фразеологизмов, сравнений, загадок. Приведены примеры использования этих номенов в разных жанрах устного народного творчества и в художественной литературе.

Ключевые слова: язык, культура, лингвострановедение, названия народных струнных инструментов: гусли, цитра, кобза, бандура, торбан, лютня, скрипка, басоля, лира, цимбалы.